

ԶՄՄԱՌՈՒ ՎԱՆՔԻ ԾԻՍԱԿԱՆ ԵՐԳԻՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿԸ

ԵԴՈՒԱՐԴ ԹՈՐԻԿԵԱՆ* (Լիբանան, Բեյրութ)

Հղման համար. Թորիկեան, Եդուարդ: «Զմամուու վանքի ծիսական երգին տարբերակը: Արվեստագիտական հանդես, N 1 (2022): 101-115. DOI: 10.54503/2579-2830-2022.1(7)-101

Զմամուու վանքին ծիսական երգին տարբերակը, որ բերուած էր Սիսէն, երեք դարերէ աւելի ապաստանած ու պաշտպանուած է Լիբանան, արաբական երկրի մը մէջ, անշուք գիւղակի մը անկիւնը, շա՛տ հեռու Հայաստանէն, Կոստանդնուպոլսէն և հայկական Երուսաղէմէն ու Վենետիկէն: Զմամուեան կղերականները բացարձակապէս անհաղորդ մնացած էին ԺԹ. և Ի. դարերու հայ շարականերգութեան կարգաւորման «արդի» տեսութիւններուն, ի մասնաւորի՝ անոնք ոչինչ գիտէին Ն. Թաշճեանի հայկական արդի խազագրութեամբ շարականներու ծայնագրութենէն, ազգականը՝ որոնք կրնային խեղաթիւրել իրենց աւանդութեան փոխանցման հարազատութիւնը: Հետեւաբար, Զմամուեան տարբերակը արժանի է դասուելու որպէս «անտեսուած» Կիլիկիոյ հարազատ շարականերգութեան աւանդութեան հազուագիւտ ժառանգորդներէն և ուշագրաւ նմոյշներէն մին: Այս աւանդական տարբերակը, փոխանցուած ու պահպանուած է առաւելաբար բերանացի կերպով և, ինչ որ աւելի հաւաստի կը դարձնէ զայն՝ ան հաւաքական աւանդութիւն մըն է, առաւել՝ քան անհատական մեկնաբանութիւն մը:

Ստորեւ կը ներկայացնենք Զմամուեան տարբերակի պատմական ընթացքին կարեւոր փուլերը, անոր հաստատումը, փոխանցման կերպերն ու պարագաները, անոր ներկայ վիճակը, և վերջապէս անոր բնորոշ առանձնայատկութիւններուն ամփոփ ցուցակ մը:

Քանայի քաներ՝ Աբրահամ Ա. Արծիւեան, Սիս, Զմամուու վանք, Զմամուեաններ, Հայ Անտոննեաններ, Լեւոնեան Ք. Վարժարան, շարականերգութիւն:

Ներածութիւն

Զմամու¹ կը գտնուի Լիբանանի Քէսրուան կոչուած լեռնային շրջանին մէջ, Պէյրութէն մօտ 30 քիլոմէթր դէպի արեւելք, 900 մէթր բարձրութեան վրայ: Հոն հիմնուեցաւ «Զմամուեան» կամ - վերջերս կոչուած - «Արծիւեան» Հայ Կաթողիկէ Միաբանութեան Վանքը 1749-ին: Յօդուածագիրս՝ եղած է այդ վանքին մէջ ուսանող-ժառանգաւոր (կամ «նորընծա», ինչպէս որ այդտեղ սովոր է կոչել) 1966-1972 տարիներուն: Հոն՝ երաժշտական և երգեհոնի նուագի տարրական գիտութեան տիրացանք և թրծուեցանք Զմամուեան երգեցողութեան աւանդութեամբ: Յետագային, մասնագիտանալով երաժշտագիտութեան մէջ, Լիբանանի Քասլիքի Սուրբ Հոգի Համալսարանին մէջ, որպէս դոկտորական Աւարտաճառ ներկա-

* Լիբանանի մէջ, Քասլիքի Ս. Հոգի Համալսարանի Արուեստից և Գիտութեանց Ֆագութեթի Երաժշտութեան Ամպիոնի Երաժշտական Բարձր Ուսմանց Վարիչ, Երաժշտագիտութեան Դոկտոր, Ասսօշիէյթ փրոֆէսոր, դասախօս, արաբական եւ ասորական երաժշտութեանց բազմաձայն դաշնաւորող, արաբական երաժշտութեան միջազգային գիտաժողովներու զեկուցող, գեղարուեստական ղեկավար և խմբավար հայ կաթողիկէ պատրիարքական Կոունկ երգչախումբին (1991-2016), edouardtorokian@usek.edu.lb և edytorguian@yahoo.fr, հոդվածը ներկայացնելու օրը՝ 02.03.2022, գրախոսելու օրը՝ 20.04.2022, տպագրութեան ընդունելու օրը՝ 20.05.2022:

¹ Լիբանանցիներ զայն կ'անուանեն «Պզոմմառ», այսինքն՝ *զիմմար* (զուռնայի տեսականի) փչողին բնակարանը [22]:

յացուցինք, ֆրանսերէնով, «Հայ ծիսական² երգին ընդհանրական բնութագրումն ու Զմմառու վանքի տարբերակին առանձնայատկութիւնները» խորագրով մեծածաւալ աշխատասիրութիւն մը (մօտ 800 էջ, երեք հատորներէ բաղկացեալ), 2004 թուականին:

Երկար տարիներ ուսումնասիրելով հայ հոգետր երգին վերաբերեալ պատմաբանական և երաժշտագիտական բնութագրական մի քանի տասնեակ աշխատասիրութիւններ³, ինչպէս նաեւ ձեռք բերելով շարականներու նօթագրութիւններ էջմիածնէն, Կոստանդնուպօլսէն, Անթիլիասէն, Վենետիկէն եւ անհատական տարբերակներէն⁴, սկիզբները մեզի այնպէս մը կը թուար թէ Զմմառեան տարբերակը խիստ հեռու էր հայկական ընդհանուր աւանդութենէն, մեկնելով անոր պարզութենէն ու փոքրաքանակութենէն, այդ օրերու իր «անորոշ ու կորստեան մատնուած» վիճակէն, և տեսականօրէն՝ իր օտարոտի հանգամանքէն:

Սակայն, հետզհետէ սկսանք նշմարել սկզբնական մեր կարծիքին անտեղի ըլլալը: Սկսանք տեսնել թէ ինչպէս Զմմառի միաբանները, մօտ երեք դարեր ամբողջ, անփոփոխ կերպով իրացուցած, պահած ու փոխանցած էին իրենց աւանդուած եղանակային տարբերակները, ի հեճուկս Ի. դարու այլասերման հոսանքներուն: Նկատեցինք թէ՛ հայկական բնիկ աւանդութիւն մը ներկայացնելու համար՝ նախապայման չէր որ Զմմառեան տարբերակը հարիւր առ հարիւր համապատասխաններ հայ երաժշտածիսական աւանդական դարձած դրոյթներուն կամ բնութագրումներուն, որոնք ի վերջոյ գործնականէ աւելի՝ սովորոյթ դարձած երգաստեղծական յետ-տեսութիւններ են, հաւանականօրէն ենթակայ՝ փոփոխութեան, տարբեր մտայղացումներու դիրքորոշմամբ:

Ոստի, այս առաջին յօդուածով, ՀՀ ԳԱԱ արվեստի Ինստիտուտի *Արվեստագիտական Հանդես*-ին մէջ, կը ներկայացնենք Զմմառեան տարբերակի պատմական ընթացքին կարեւոր փուլերը, անոր հաստատումը, փոխանցման կերպերն ու պարագաները, անոր արդի վիճակը և վերջապէս անոր բնորոշ առանձնայատկութիւններու համառօտ ցուցակ մը:

1. Աբրահամ-Պետրոս Ա. Արծիւեան և Կիլիկեան տարբերակը

Աբրահամ Պետրոս Ա. Արծիւեան, Կաթողիկոս-Պատրիարք Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկէ Հայոց, ծնած է Այնթապ 1649-ին, ուր ստացած է եկեղեցական չորս փոքր աստիճանները 12 տարեկանին, իր «բնական գեղեցիկ ձայնին շնորհիւ» [16, 13, էջ 43-47, 8, 5, 6, 1]: Տասնութ տարեկանին եղած է Մարտին՝ Մելքոն Վրդ. Թագպազեանին քով (Հռոմի մէջ ուսանած), որմէ վեց տարուան ընթացքին սորված է գրականութիւն, հռետորութիւն, փիլիսոփայութիւն և աստուածա-

² «Ծիսական» եզրը կը գործածենք որպէսզի զայն զանազանեք «հոգետր» եզրէն, որ կրնայ նշանակել կրօնական որեւէ տեսակի երգ, պաշտօնական ծիսակատարութեան պատկանող կամ ոչ:

³ Ի միջի այլոց՝ Ե. Տնտեսեան, Կոմիտաս, Ռ. Աթայեան, Ն. Թահմիզեան, Մ. Բրուտեան, Ա. Արեւշատեան... իսկ ֆրանսերէնով՝ Պ. Ութթիէյ, Ա. Քերովբեան եւ այլք:

⁴ Ինչպէս՝ Ե. Տնտեսեան, Կ. Զօհրապեան, Ա. Պատմագրեան, Ն. Սերգոյեան, Ա. Քերովբեան եւ այլք:

բանություն: Փոխարենը՝ Արծիւեան ծառայած է ծիսական արարողություններու պաշտօններգութեամբ որովհետեւ, ինչպէս որ յիշուած է, Թագապագեան ո՛չ քաջատեղեակ էր հայ ծէսին, ո՛չ ալ բաւականին վարպետ դպիրներ ունէր, այդ պատճառներով ան ծաղրանքի առարկայ դարձած էր ժողովուրդին եւ հայրենասէր քահանաներուն կողմէ [3, էջ 31, 17]:

Վերադառնալով ծննդավայր, Արծիւեան ներկայանացած է Սիսի Պետրոս Պիծակ կաթողիկոսին որ սիրով ընդունած է զինք իր քով եւ երեք տարի ետք (1706-ին) քահանայ ձեռնադրած⁵: Մեր կարծիքով՝ այս երեք տարուան «սուղ ժամանակի» ընթացքին է որ Արծիւեան արեղան վերջնականապէս իրացուցած է Սիսի Կիլիկեան բազմադարեան հայ ծիսական երգեցողութիւնը⁶:

Յետագային ալ, երբ արդէն կաթողիկոս էր, և Հռոմի Աթոռին հաւատարմութիւն յայտնած, Արծիւեան կառչած կը մնար հայկական ծէսին և աւանդութիւններուն: Ստորեւ մէջբերում մը՝ Մխիթար Աբբաօր ուղղուած իր մէկ նամակէն (1741): «Մեր [...] դաւանիմք յօժար կամօք զամենայն ինչ գրեալ կայ ի սուրբ Հաւատամքն: [...] Հաւատամք և դաւանիմք՝ պահելով զամենայն զբարի և զգովելի և զառաքինական զաւանդութիւնս, և ոչինչ փոփոխելով առնիցեմք զնորածնութիւնս ինչ ընդդէմ Հայաստանեայց աւանդութեանց, որ ոչ է ի դէմ Սրբոյ Հաւատոյ» [10, էջ 127-128, 3, էջ 187-188]:

2. Արծիւեանի աւանդութեան փոխանցումը Հայ Անտոնեաններուն

Լիբանանի մէջ հայ կաթողիկէ համայնքին պատմութիւնը սկսած է 1721 թին, երբ Խազէն մարօնիք ընտանիքը իրենց Քրէյմի հողերէն մաս մը (Քէսրուանի շրջանէն) նուիրեցին Մուրատեան (կամ՝ Յովսէփեան) հալէպահայ չորս եղբայրներուն որպէս զի այդտեղ շինեն իրենց վանքն ու եկեղեցին [10, էջ 127-128, 3, էջ 187-188]: Այսպէսով անոնք կազմեցին նոր միաբանութիւն մը, Անտոնեան Հայ Միաբանութիւնը: Անոնցմէ առաջինը և աւագը, Յակոբ (ապագային՝ Արծիւեանի յաջորդ կաթողիկոսը), նախապէս կրօնաւոր էր մարօնիքներու պատկանող Քոզհայայի Ս. Անտոն վանքը. Արծիւեան զայն քահանայ ձեռնադրած էր 1720-ին զայն վարժեցնելէ ետք հայ ծէսին, որուն բնաւ ծանօթ չէր ան: Շուտով (1722-ին) Արծիւեան միացաւ անոնց խմբակին, անոնց սորվեցուց հայկական ծիսական աւանդութիւնները (անշուշտ շատ հաւանաբար նաև՝ իր գիտ-

⁵ Ինքնակենսագրութիւն Արծիւեան Ա. Կաթողիկոսի. «և յանրի ի քաղաքն Սիս. իսկ Պետրոս Կաթողիկոսն յոյժ սիրով ընկալաւ և արար զիս իւր գրագիր, զանձապահ և խորհրդակից, և եր ինձ կիսասարկաւագութիւն և ձեռնադրեաց աւագ սարկաւագ. և յետ սուղ ժամանակի քահանայ ձեռնադրեաց և արեղայ, ի մասնաւորի իշխանութիւն, և կոչեաց վարդապետ ի Սիս քաղաքի» [1]:

⁶ Կիլիկեան աւանդութեան հայկական հարազատութեան գաղափարը մատնանշուած կ'երեւի Կոմիտասի կողմէ իր մէկ կարծիքով զոր յիշատակած է Գաստուէ Ամէդէ (1873-1943) ֆրանսացի երաժշտագէտը. «Բայց ինքն էր [Կոմիտաս Վարդապետը] ինձ ասում, որ փաստել է, թէ առավել զուրը Արեւելյան Հայաստանի, Վանի և Սեւանի լճերից անդին բնակվող, Եփրատից հիսիս և Պարսկաստանում բնակվող հայերի ավանդույթն է, հին ձեռագրերին ավելի հարազատ» [7, էջ 262]:

ցած մեղեդիներով)⁷ և առաջնորդեց անոնց հասարակական կեանքը մինչև 1739-ին, յաճախակիորեն ճամբորդելով առաքելավայրեր, Սուրիա, Արեւմտեան Հայաստան ու Կոստանդնուպոլիս, ուր կ'ուղարկուէին Հայ Անտոնեանները որպէս քարոզիչներ ու հոգեւոր հովիւներ: Այդ ժամանակներուն՝ անոնց թիւը կը հաշուէր 32 միաբան⁸:

Բացի Քրէյմէն, Հայ Անտոնեանները երկրորդ վանք մը կառուցին կրկին Քէրումանի մէջ, Պէյթ Խաշպո կոչուած, ապա՝ Հռոմի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ վանքը և հուսկ՝ Նորընծայարան մը (Ժառանգաւորաց տուն) Կոստանդնուպոլսոյ մէջ, ամէնուր տանելով նաև, բնականաբար, հայ ծիսական ասանդական երգեցողութեան Կիլիկիոյ-Արծիւեանի տարբերակը: Սակայն անոնք շատ երկար չդիմացան. 1925-ին, վերջին երեք Հայ Անտոնեանները իրենց նիւթական ժառանգութիւններէն մաս մը եւ ամբողջ դիւանային գրութիւնները փոխանցեցին Զմմառու վանքին, իսկ Մարօնիթները տիրացան Լիբանանի մէջ անոնց իրենց շինած, բնակած ու ծաղկեցուցած երկու հարիւր տարուան վանքերուն:

3. Արծիւեանի ասանդութեան փոխանցումը Զմմառեան կղերին

Իր կաթողիկոսական ընտրութենէն անմիջապէս ետք, 1744-ին, Աբրահամ Պետրոս Ա. Արծիւեան, Կաթողիկոս-Պատրիարք Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկէ Հայոց, ստացաւ, Սեպտեմբեր 1749-ին, Զմմառու մէջ հողի մը սեփականութեան ընծայման գիրը, ձեռամբ Մարոնիթ Պատրիարք Սիմոնի [11, էջ 92, 24, 50]: Իր մահէն առաջ (1 Հոկտեմբեր 1749), ան իր օծած եպիսկոպոսներուն (որոնք բոլորն ալ Հայ Անտոնեաններ էին) պատուիրեց Զմմառի մէջ վանք կառուցել ու հոն բնակելով նոր պատրիարքութեան Աթոռի կեդրոնը դարձնել:

Յակոբ Պետրոս Բ. Յովսէփեանի առաջին գործն եղաւ Զմմառի վանքին հիմնարկութիւնը, ըստ Արծիւեանի փափաքին, և որ բնակելի դարձաւ մէկ տարին չլրացած⁹. համեստ մատուռ մը, պատրիարքին գրասենեակն ու իր խցիկը, և երեք այլ խցիկներ անոր ընկերակիցներուն համար¹⁰: Յաջորդ Կաթողիկոսները շարունակեցին կառուցել նոր բաժիններ, վանքին սկզբնական սահմանները ընդարձակելով: Առաջին նորընծայարանը շինուեցաւ 1791-ին, տասը խցիկներով. մինչ այդ՝ Զմմառեան նորընծաները Քրէյմի վանքը կը հաճախէին ուսումնառութեան

⁷ Դժբախտաբար ընդհանրապէս պատմական նամականիներուն և յետագայ գրութիւններուն մէջ՝ երգի ու եղանակի փոխանցումներուն մասին բնաւ յիշատակութիւն չկայ. գուցէ որովհետեւ երգը ծէսի մէկ անբաժան մասը կը նկատուէր:

⁸ Անոնց ժառանգաւոր սաներու ցանկին մէջ, մօտ 1858 թուականին, կը գտնուի նաև Մաղաքիա Օրմանեանի անունը (յետագային՝ Պոլսոյ Հայոց Պատրիարք): Անոր լուսանկարին հանդիպեցանք, Անտոնեան Մեծաւորներու կողքին [16, էջ 134]:

⁹ «Կերտեցաւ վանս գերաւիայլ ձեռամբ Պատրիարքին մաքրաւիայլ Յակոբ Կաթողիկոս կոչեցեալ յանուն Աստուածածնին կառուցեալ Ռ-ՉԽԹ-1749». այս արձանագրութիւնը կը գտնուի Զմմառու վեհարանին արեւելեան դրան վրայ:

¹⁰ Այս երեք անձերը Անտոնեան հայ կրօնաւորներ էին. Սահակ Բարսեղեան (Քիլիսի եպիսկոպոս), Բարսեղ վ. Աւգառեան (Դ. Կաթողիկոս) և Թովմաս վ. Կարապետեան [16, էջ 153]:

համար (ինչ որ կը վկայէ Զմմառեան և Հայ Անտոնեան ասանդութեանց համամիութեան մասին): 1810-ին՝ «*վանքը ծաղկաւէր էր. 52 հոգի կը բնակէին այնտեղ. 4 եպիսկոպոսներ, 4 վարդապետներ, 10 քահանաներ և նորընծաներու բազմութիւն մը*» [16, էջ 153]: 1963-ին Կարդինալ Գրիգոր Պետրոս ԺԵ. Աղաճանեան կառուցանել տուաւ մեծ ընծայարան մը ուր 70 աշակերտներ կ'ապրէին¹¹:

Գալով ծիսական երգեցիկ արարողութիւններու հերթականութեան, յիշատակումները շատ հազուագիւտ են այդ մասին, երբեմն ալ հակոտնեայ կարծիքներով: Այսուհանդերձ՝ «երգ»ի ուսուցման վերաբերեալ միշտ պատշաճ կարեւորութիւն տրուած է նորընծայարանէն ներս [4, էջ 28, 12, էջ 92]: Այսպէս, վանքի առաջին օրերուն համար՝ Անդրանիկ Վրդ. Կոստեան կը գրէ Զմմառու հասարակական կեանքին մասին. «*Միաբան վարդապետները կը զբաղէին ուսումով, դասաւանդութեամբ, քարոզներով, հասարակական աղօթքներով, երգեցողութեամբ, կանոնաւոր ժամասացութեամբ, իրենք զիրենք պատրաստելով այն առաքելութիւններուն համար, ուր զիրենք պիտի ուղարկէր Աբբահայր-Պարփարքը*» [14, էջ 41]: Իսկ աւելի ուշ. «*Հայ Կաթողիկէ Թեմերուն մէջ անհատական ժամասացութիւնը կղերականներուն պարտաւորիչ չէր, ինչպէս նաև հասարակաց ժամասացութիւնը Զմմառու վանքին մէջ*» [15, էջ 28]:

Յիրաւի, թեմերուն մէջ Զմմառեան կղերականներուն կամ հայ Անտոնեաններուն թիւը բաւականին չըլլալուն և անոնց առաքելական բազմազբաղութեան պատճառներով, ընդհանրապէս հասարակաց պաշտօնագութիւն չէին կրնար կատարել, բացի երբեմնի կիրակնօրէի երեկոյեան ժամերգութենէն և առաւելաբար կիրակի և տօնական օրերու պատարագներէն¹²: Մինչ այդ, թէև Զմմառէն ներս որոշ չափով հասարակաց ժամասացութիւնը կանոնաւոր էր, այսուհանդերձ ան նոյնանման չէր բոլոր հայ կաթողիկէներուն մօտ, այսինքն՝ Զմմառու կղերին, Հայ Անտոնեաններուն, Մխիթարեաններուն, Պոլսոյ կղերին և լատինացած հայերուն մօտ: Ընդհանուր կանոնաւորումը իրագործուեցաւ 1898-էն ետք, հրատարակութեամբ մեծղի ժամագիրքի մը, կոչուած՝ «*Կարգաւորութիւն Հասարակաց աղօթից Հայաստանեայց եկեղեցւոյ*», Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1898, որ կը պարունակէ բոլոր ժամերգութիւնները, ինչպէս նաև տարւոյն բոլոր օրերու շարականները, տպագիր խազագրուած:

Սեպտեմբեր 1912-ին, Օգոստինոս Եպս. Սայեղեան, Պատրիարքական Այցելու ի Զմմառ, կը գրէր այսպէս. «*Դասերը վերսկսած են սովորականին պէս ճիշդ ժամուն, ամէնօրէք կը տիրեն կարգ ու կանոնը: Զանգերը կը հնչեն որոշեալ ժամերուն, երբեմն աղօթքի, երբեմն ճաշի կամ հանգիստի համար: Առ-*

¹¹ Անոնցմէ մին էինք մենք անձամբ 1966-ին, և մեր հագուստներուն ու պիտոյքներուն վրայ կը կրէինք 62 թուանշանը:

¹² Այս առումով իրաւացի է Տնտեսեան Եղիա. «Շարականներու փոյթ չտանելով միայն պատարագի երգերուն հետեւիլը՝ աւելի մեր հռովմէական ազգայնոցմէ սկսած է. որոց մէջ թէև գտնուած են միշտ շարականի և ժամակարգութեանց մասին մեծ փափագ ունեցողներ, բայց իրենց մեծամասնութիւնը երբեմն նոյն սէրը չունենալով Հայաստանեայց եկեղեցւոյ արարողութեանց վերայ, իբր առ հարկի հետեւած են միայն Ս. պատարագի երգոց» [21, էջ 177, տողատակի նշում]:

տրուները և իրիկունները, ամէն օր, ժամերգութիւնները կը կատարուին ջերմե-
ռանդութեամբ և լուրջ կանոնաւորութեամբ: Այս Միաբանութիւնը կը վարուի
աշխարհի բոլոր Կաթողիկէներուն հետ ըստ Հայոց Սուրբ Հայրերու հոգւոյն
մաքուր և իսկական սկզբունքներուն» [23, էջ 78-79]:

Ստորև յաւելեալ կենդանի վկայութիւններ Հ. Յակոբ վ. Ղարիպեանէն¹³.

- «1935-ին գացի [Զմմառ], մինչև 46 շաբաթանապետ եղայ: Ամէն ուրբաթ
շաբաթանի փորձ կար, ամէն ուրբաթ: [...] Ամէն շաբաթ իրիկուն՝ Երեկոյեան,
ամէն կիրակի՝ Առաւօտեան կամ Գիշերային: Ամէն կիրակի իրիկուն՝ Երեկոյեան
[...] Յետոյ՝ Արեւագալի կ'ընէինք, Խաղաղական կ'ընէինք: [...] Գիտե՞ս, բոլոր
վարդապետները շաբաթան չէին գիտեր: Շաբաթան գիտցողները՝ Մանուշեանը,
Տէր Պետրոս Յարութիւնեանը, Քարէեանը... Կար նաև Խաչերեանը, Քերովբէ...
Տէր Սարուխանեանը, Պօղոս Պզտիկեանը... Ասոնք բոլորն ալ միասին կ'երգէին
մեծ հաճոյքով և ախորժակով, լաւ վարժուած. երգի համար խենթ էին»:

Սակայն այս մեղեդիական հարազատ ու աւանդական փոխանցումը պիտի
ենթարկուէր յեղափարումի, կամ նոյնիսկ՝ մոռացութեան, քսաներորդ դարի կէ-
սերուն, երբ Զմմառու աւագ ժառանգաւորները սկսան, բարձրագոյն ուսումներու
համար, յաճախել Հռոմի Քահանայապետական Լեւոնեան Վարժարանը:

4. Զմմառեան-Լեւոնեան միաձոյլ տարբերակը

1833 թուականին, Լէոն ԺԳ. Սրբազան Քահանայապետի նուիրապետու-
թեամբ, Հայ Կաթողիկէ Պատրիարքութիւնը տիրացաւ կեդրոնի մը Հռոմի մէջ
ու զայն անուանեց «Լեւոնեան Քահանայապետական Վարժարան»¹⁴: «Այդ յարկին
տակ Լուսաւորչի զաւակները պէտք էին կրթուիլ ըստ հայրենի լեզուին, ծէսին և
աւանդութեանց» [20, էջ 24]: Այդտեղի տասնըմէկ մեծաւորներէն (1883-1981)
ընդհանրապէս ինը հոգի Պոլիսէն կամ անոր շրջակայքէն էին [20, էջ 69-91], իսկ
Սարգիս Արք. Տէր Աբրահամեանը (1921-1932) և Ֆրանչիսկոս Վ. Աղաճանեանը¹⁵
(1932-1938) Արեւելեան Հայաստանէն էին: Զմմառեան երէց ժառանգորդներ, մեծ
թիով, սկսան հոն յաճախել 1934-էն ետք, փիլիսոփայութիւն և աստուածաբանու-
թիւն ուսանելու համար իտալական համալսարաններու մէջ, իւրաքանչիւր աշա-
կերտ՝ մօտ վեց տարի: Այդ միջոցին, անոնք պարտական էին հնազադիլ Լեւո-
նեանի Մեծաւորներուն և համակերպիլ անոնց ուղեգծին ու ցուցմունքներուն, ինչ
որ կը նշանակէ Զմմառեանէն տարբեր աւանդութեան մը հետեւիլ:

Բախումը կը սրէր յատկապէս երբ Զմմառեան ժառանգաւորներէն կը պա-
հանջուէր մոռնալ Զմմառու աւանդական երգեցողութիւնը և որդեգրել Լեւոնեանի
«յատուկ» մեղեդիները: Այս խնդրին յստակացման համար մենք յատուկ ձայնա-

¹³ Ղարիպեան Յակոբ վ. (1922-2000), բնիկ Յունաստանէն, Զմմառ ուսանած է 11
երկար տարիներ և գրեթէ անգիր կերպով իւրացուցած է Զմմառեան երգեցողութիւնը:
Ապա, երեք տարիներ միայն ուսանած է Լեւոնեան վարժարանին մէջ, Հռոմ: Անոր հետ
բաւական երկար ու շահաւէտ հարցազրոյց ունեցած ենք 3-7 Մարտ 2000-ին, իր վախճա-
նումէն կարճ ժամանակ առաջ:

¹⁴ Հասցէ. Pontificio Collegio Armeno, San Nicola da Tolentino, via Veneto, Roma.

¹⁵ Յետագային՝ Գրիգոր Պետրոս ԺԵ. Կաթողիկոս (1937-1962) և Կարդինալ:

գրութիւն-հարցազրոյցներ կատարեցինք Չմմառեան մի քանի կղերականներու հետ, որոնք այդ ժամանակաշրջանին Լեւոնեան յաճախած էին, ի մասնաւորի Հ. Յակոբ վ. Ղարիպեանի և Հ. Անդրանիկ վ. Կոանեանի հետ¹⁶։ Անոնք կը պատմեն թէ ինչպէ՛ս «պայքարած» էին 1946-1954 տարիներուն Լեւոնեան Վարժարանին մէջ, Պետրոս Արք. Քէտիճեանի (պոլսահայ) մեծաւորութեան շրջանին, Հ. Յովսէփ վ. Քաֆթանճեանի¹⁷ դէմ, որպէսզի հո՛ն ալ, Լեւոնեանի՝ մէջ, շարունակեն երգել ըստ Չմմառու երկու հարիւրամեայ աւանդութեան, մինչ Քաֆթանճեան կը պարտադրէր «Լեւոնեան» կոչուած հագի յիսուն տարին բոլորած «յատուկ աւանդութիւնը» տարածել։ Իսկ 1960-էն սկսեալ մինչեւ 1981, Ներսէս Եպս. Սեթեանի (կրկին պոլսահայ) երկարամեայ շրջանին, Չմմառեան նոր ժառանգաւորները, այլևս ոչ միայն չեն հակաճառեր, այլ հլու հնազանդութեամբ կը հետեւին Լեւոնեան Վարժարանի ուսուցումներուն։ Սեթեան և Քաֆթանճեան կը պատրաստեն ու կ'ընդհանրացնեն ձեռագիր եւրոպական նօթագրութեամբ ծայնագրեալ պատճենատիպ շարակնոցներ [9, 18, 19]։

Այսպէս՝ վարագոյրը քաշուած կը սեպուէր Չմմառու աւանդութեան վրայ. այլևս Չմմառեան կղերականները ընդհանրապէս չէին գիտակցեր թէ իրենք սեփական աւանդութիւն մը ունէին, և այս անորոշ վիճակը ժխտականօրէն կ'ազդէր նաև իրենց պատկանելիութեան գիտակցութեան վրայ։ Միայն իմ երգեհոնի ուսուցիչս, 1970-ի ատենները¹⁸, Հայր Ղեւոնդ վարդապետ Տէր Մինասեան¹⁹ պարբերաբար ինծի կը յիշեցնէր (և բնականաբար՝ նաև ուրիշներու), թէ Չմմառունի աւանդական եղանակներ որոնք կը տարբերին Լեւոնեանէն և զորս հարկ էր վերակենդանացնել։

¹⁶ **Կոանեան** Անդրանիկ վ. (1929-2017), բնիկ Լիբանանէն. վեց տարի Չմմառ մնալէն ետք կ'անցնի Լեւոնեան վարժարան (1946-1954)։ 2000-2001 տարիներուն բազմաթիւ անգամներ հանդիպում-հարցազրոյց ունեցած ենք իր հետ, գրեթէ ամբողջ ծիսական տարւոյն երգերը արձանագրած ենք իր ձայնով և իր դիպուկ խրատներով մեզ ուղղած ու քաջալերած է սոյն աշխատասիրութեան ընթացքին։

¹⁷ **Քաֆթանճեան** Յովսէփ վ. (1908-1988), բնիկ Կոստանդնուպոլսէն. Լեւոնեանի մէջ աշակերտած է վերոնշեալ Աբրահամեան Արքեպիսկոպոսին, ապա երկու անգամոս համար՝ երկար տարիներ Լեւոնեանի մէջ շարականի երգեցողութեան ուսուցիչ կարգուած է (1938-1953 և 1960-1988)։

¹⁸ Այդ թուականներուն՝ ես Չմմառի Նորընծայարանի աւագ աշակերտ մըն էի։

¹⁹ **Տէր Մինասեան** Ղեւոնդ Վ. (1894-1977), ծնած՝ Մալաթիա, տասներկու տարեկանէն իվեր՝ գրեթէ իր ամբողջ կեանքը Չմմառու վանքին մէջ անցուցած էր։ 27 տարեկանին սկսած էր երգեհոն (harmonium) նուագել սորվիլ։ Իր երգեհոնիկը ապսպրած էր Իտալիայէն 1920-ին եւ իշու վրայ բարձած՝ Չմմառ հանել տուած էր։ Լիբանանի մէջ գրեթէ առաջիններէն էր որ երգեհոն մը բերել կու տար։ Բացի վանքի իր աշակերտներէն, լիբանանցի բազմաթիւ այլ կրօնաւորներ Հ. Ղեւոնդին քով կու գային նուագել սորվելու համար։ Անոնց թիւին կը պատկանէր նաև 1972-2010-ի Քասիլքի Ս. Հոգի Համալսարանի Երաժշտութեան Ֆագուլթեթի հիմնադիր և Ամպիոնի Վարիչ՝ Հ. Լուի Հաժժ։ Վանքէն ներս՝ Հ. Ղեւոնդ նորընծաներուն, ինչպէս Հ.Յ. Ղարիպեանին և Հ.Ա. Կոանեանին, կը դասաւանդէր գրաբար և շարականներու երգեցողութիւն։

Արդ, մեր աշխատասիրության միջոցաւ կարելի եղաւ երեւան հանել Զմամուեան և Լեւոնեան երգեցողութեան տարբերակներու միջև տիրող ո՛չ միայն մեծ նմանութիւնը, այլ նաև անոնց միևնոյնութիւնը: Արդարեւ, երկուքն ալ նոյն ու միակ աղբիւրէն սկիզբ առած են, Արծիւեան Ա. Կաթողիկոսի Կիլիկիայէն բերուած տարբերակը: Մին՝ Արծիւեանէն փոխանցուած է Հայ Անտոնեաններուն և անոնցմէ Զմամու Կղերին, միւսը նոյնպէս՝ Արծիւեանէն Հայ Անտոնեաններուն և անոնցմէ՝ Պոլսոյ Հայ Կաթողիկէ Կղերին որոնք իրենց կարգին մինչև Հռոմի Լեւոնեան Վարժարանը հասցուցած են:

Վերել նշուած Հ. Ղեւոնդ վ. Տէր Մինասեանի ձեռագիր նօթագրած Յարութեան կիրակիներու ութ ծայն ճաշու շարականները, իրենց յատուկ փոխերով («Տէր թագաւորեաց»), ըստ Զմամուեան նախկին աւանդութեան, մեզի համար բաական էր ապացուցանելու Զմամուեան և Լեւոնեան տարբերակներու նմանօրինակութիւնը. իսկ զանազանութիւնը կը կայանար միայն մի քանի աննշան և առաւել զարդարանքներով պաճուճուած Լեւոնեան տարբերակին մէջ: Աւելին՝ այս զոյգ տարբերակները իրարու շատ աւելի մօտիկութիւն ցոյց կուտային, քան այն հեռաւորութիւնը զոր կը ցուցադրէին միասնաբար՝ հայկական այլ տարբերակներու նկատմամբ (էջմիածին, Վենետիկ եւ այլք, բացի Անթիլիասէն որ յաճախակի նմանութիւններ ունի Զմամուեանին հետ, գուցէ որովհետեւ անոր արմատներն ալ պատմականօրէն հարկ է որ պատկանէին Կիլիկիոյ աւանդութեան):

Առ ի բաղդատութիւն, ստորեւ կը ներկայացնենք Յարութեան Կիրակէից ճաշու ԴԿ շարականը չորս տարբերակներով.

- Վերէն առաջինը՝ (Մին.) նոթագրուած է Հ. Ղեւոնդ վ. Տէր Մինասեանի կողմէ, մօտաւորապէս 1973-ին: Երբոր երգեցինք զայն Զմամու կղերականներուն առջեւ՝ բոլորն ալ խորթ զգացին, որովհետեւ չէին լսած այս եղանակները, այլև կ'երգէին միայն ինչ որ սորված էին Լեւոնեան Վարժարանին մէջ:

- Երկրորդը՝ (Սթ.) նոթագրուած է Լեւոնեանի Մեծաւոր Հ. Ներսէս վ. Սեթեանի կողմէ (Շարականք և մեղեդիք Լեւոնեան Վարժարանի, Հռոմ, 1964, էջ 42-48):

- Երրորդը՝ (ՔՖթ.) ձեռագիր նոթագրութիւն մըն է Հ. Յովսէփ վ. Քաթանճեանի ստորագրութեամբ, 1980 թուականը կրող: Սա կը թուի անհատական պատշաճեցում մըն ըլլալ, Զմամուեան ու Լեւոնեան աւանդութիւնները միախառնելու ձգտումով:

- Չորրորդը՝ (Անթ.) Հայ Առաքելական Եկեղեցւոյ Անթիլիասի աւանդութիւնը ներկայացնող օրինակ մըն է, մեզի յանձնուած զայն ձեռագրող Զարեհ Արք. Ազնաւորեանի կողմէ, 1999 թուականին:

Ճաշու շարական - ԴԿ

Փոխ

Միև. Տէր բա-գա - լոր - եաց զա - յե - լշու-թիւն ըզ - զե - ցա - լ:

Սր. Սր. Քֆր. Անր.

Ը. Համար

Որ ան - քա - լե - լի յաղ - քող զօ - րու - թեամբ

թա - գա-լոր ես երկ - նի և երկ - րի Քրիստոս Աս - տը - լած.

Փոխ (Գրիգորյան)

Օրհ - նա - քա - նեմք քզ - քե - ր:

Փոխ - եզրափակում

Օրհ - նա - քա - նեմք քզ - քե - ր:

Որպես զարտուղի յատկանիշեր, Զմմառեան և Լեւոնեան տարբերակներու աւանդութիւնները գրառումները միասնաբար և միայն անոնք՝

1. Կարգաւորման սկզբունքային աւանդական տարբերութեան մը կը կառ-
չին ԱԿ ծայնեղանակին առնչութեամբ. անոնք ԱԿ բուն ծայնեղանակ կը դա-
սաւորեն այն ծայնեղանակը որ ԱԿ դարձուածք կը համարուի հայկական ընդ-
հանրացած դասակարգութեամբ և փոխադարձաբար հակառակը²⁰:

²⁰ Այս հարցով զոյգ մը յիշատակում-կարծիքներու հանդիպած ենք: 1. Տնտեսեան Ե., նշ. աշխ., էջ 132. «Որ Նախիմաց երգին ձեւը 'ի սկզբան շարքիչ գործածուած և յետոյ ընդարձակուած է, որպէս կ'երեւի յետին դարերու մէջ յօրինուած ԱԿ. երգերէն»: Իսկ տողատակով կ'աւելցնէ. «ԱԿ եղանակի այս ձեւը դարձուածք կը համարուէր, թէ և ըստ երաժշտական օրինաց բուն ԱԿ եղանակ պէտք է համարուի սա» [21, էջ 132]: 2. «Եղել է կարծիք այն մասին, որ ժամանակի ընթացքում Ա կողմի և նրա «դարձվածքի» երգերը փոխադարձաբար խառնվել են և, որ այժմ Ա կողմ են անվանվում իրականում այդ ծայնի «դարձվածքի» երգերը և հակառակը»: [Հոս կ'ակնարկէ Տնտեսեանին]: Ապա կը հանգչի հետեւեալ եզրակացութեան. «Այս բոլորից հետեւում է, որ ԱԿ պէտք է անվանել ոչ թէ փոյուզիական հնչյունաշար ունեցող լադը և այդ լադի երգերը, այլ՝ ԱԿ «դարձվածք» համարվող էլիական հնչյունաշար ունեցող լադը և նրա երգերը» [2, էջ 225-226]: Սոյն եզրա-
կացութեամբ Աթայան իրաւունք կու տայ Զմմառեան-Լեւոնեան դիրքորոշման, որով-
հետեւ անոնք ԱԿ բուն ծայնը էլիական բնոյթ ունի: Ի վերջոյ, Անթիլիասի շարականներու

2. Կը գործածեն «Դարձուկ» եզրը փոխանակ Դարձուած, Դարձուածք կամ Դարձ եզրերուն:

3. Բացառապէս միայն մէկ Դարձուկ մը սովորութիւն ունին յատկացնելու երգուած ու գրառուած Ութ-ձայն Փոխերու ցանկին մէջ, այն ալ ԱԿ ձայնին:

4. Ընդհանրապէս քիչ թիով Ստեղի եղանակներ ունին և անոնք գրեթէ միատեսակ են: Որպէս օրինակներ՝ *Սրբուհի Մարիամ սափոր ոսկի, Արծաթսի-րութեամբ և Եկայք հաւաքացեալք*, որոնց եղանակները հաւանաբար բերուած են Արեւելեան Հայաստանէն, Սարգիս Եպս. Աբրահամեանի միջոցաւ ըստ Յակոբ վ. Ղարիպեանի²¹:

Վերոնշեալ յատկանիշերուն կ'աւելցնենք վկայութիւն մը, նոյն Յ.վ. Ղարիպեանէն, ուր կը բացայայտնուի թէ Զմմառեանք բնաւ չեն ազդուած շարականներու կանոնաւորութեան տեսական դրոյթներու «արդի» (ԺԹ. և Ի. դարերու) անհատական ձեռնարկներէ, և ոչ իսկ դոյզն կերպով կը ճանչնային այլ հայ ծիսական տարբերակներ:

- «Հիմա որովհետեւ այսօր կայ Պոլսոյ եղանակները, Մխիթարեաններունը, կայ Էջմիածինը, չեմ գիտեր... Մերն ալ Զմմառեան կ'ըլլայ կոր: Յետոյ այս խազերը... Տէր Ղեւոնդը ոչ մէկ բացարարութիւն կրցաւ փայլ: [...] Գոնէ բացարդէր: Բայց մենք խազերուն վրայէն կրնայինք երբեմն գուշակելով երգել: Անկէ վերջ, գոնէ քանի մը եղանակներ բերէր մեզի – Մխիթարեան, Պոլսական, Էջմիածին- և բաղդադական մը ընէր... ոչ մէկը ըրաւ»:

Եզրակացութիւններ

Մեր Ներածութեան մէջ յայտնած էինք թէ, մեր Աւարտաճառին սկիզբներուն՝ Զմմառեան ծիսական երգին տարբերակը օտարոտի հանգամանք մը ունէր, և թէ ան խիստ հեռու կ'երեւէր հայկական ընդհանուր աւանդութենէն: Սակայն ի վերջոյ պարզուեցաւ, որ արժանի էր արդար գնահատման, որովհետեւ ան կը ներկայացնէր երեք դարէ աւելի հին, մեծամասնութեամբ բերանացի կերպով պահպանուած, հայ շարականերգութեան հաւաքական

ծեռագիր նօթագրութիւնները թերթատելով, նշմարած ենք որ յաճախ այդտեղ ալ որոշ շփոթ մը կայ այս հարցին մէջ:

²¹ Մէջբերումներ Հ. Յ. վ. Ղարիպեանի հետ մեր հարցարոյցներու պատասխաններէն. «Աբրահամեանը, կրնայ ըլլալ, այո՛, Հայաստանէ՛ն: Անոր, զոր օրինակ՝ «Արծաթսիրութեամբ»ը [...] մանաւանդ «Սրբուհի Մարիամ սափոր ոսկի» [...] Այսքանը կը կարծեմ որ՝ Լեւոնեանը Հայաստանէն եկած է: Զմոռնաս որ իրենց ամենամեծ կղերականները Հայաստանէն են. Աղաճանեան, ուրիշ չարեր... [Հ. Ղարիպեան չէր ուսումնասիրած Լեւոնեան Վարժարանի կատարեալ պատմականը: Վերը մենք նշեցինք թէ Լեւոնեան վարժարանի 11 մեծաւորներէն միայն երկուքը Հայաստանէն եկած էին, իսկ մնացեալները Պոլսոյ շրջանակէն էին] ...Մանաւանդ Սարգիս Տէր Աբրահամեան: Ասիկա սարսափելի շարականներու խենթ էր, անգամ մը որ երգելու սկսէր՝ օ՛հ, կը քաշէ՛ր, կը քաշքշէր: Աագ Ուրբաթ օրուան Թաղման ծանր եղանակը, սրեղին, «Եկայք հաւաքացեալք»ը սարսափելի կը քաշքշէր: «Ասի, -ինծի ըսաւ Տէր Աբրահամեանը- Էջմիածին աճուրդի կը հանէին-միայն ասիկա: Ան որ աւելի կը վճարէր՝ ա՛ն կ'երգէր: Օ՛հ,այս երգը ամէնէն հիանալիին է մեր ամբողջ շարականներուն մէջէն»: Ինքը երբոր կ'երգէր՝ աղուոր մը կ'երկնցըներ...»:

աւանդութիւն մը, որուն ակունքները կ'երկարին մինչև ուշ միջնադարեան Կիլիկեան պաշտօներգութիւնը: Աւելին՝ Լիբանանեան-արաբական երկրի մը մէջ ապաստանելով, Զմմառի պէս անշուք գիւղակի մը անկիւնը, շահ տ հեռու Հայաստանէն, Կոստանդնուպօլսէն և հայկական Երուսաղէմէն ու Վենետիկէն, բացարձակապէս անհաղորդ մնալով ԺԹ. և Ի. դարերու հայ շարականերգութեան կարգաւորման «արդի» տեսութիւններուն և յատկապէս Ն. Թաշճեանի հայկական նոր խազանիշերով շարականներու ծայնագրութեան շնորհաշատ աշխատութեան, Զմմառեան ծիսական երգին տարբերակը արժանի է դասուելու որպէս «անտեսուած» կիլիկեան հարազատ շարականերգութեան աւանդութեան հազուագիւտ ժառանգորդներէն և ուշագրաւ նմոյշներէն մին:

Այս յօդուածին մէջ նշուած տեղեկութիւններուն, Զմմառու աւանդ տրուած Աբրահամ Ա. Արծիւեանի Կիլիկեան տարբերակին, անոր փոխանցումներուն Հայ Անտոնեաններուն, Զմմառեան և Լեւոնեան կղերին, անոր ներկայ վիճակին լայն ու խորացուած ուսումնասիրութիւնները՝ վերել, Ներածականին մէջ յիշուած մեր Աւարտաճառին մէկ կարեւոր մասը կը գրաւեն:

Զմմառեան ծիսական երգեցողութեան տարբերակին աւանդական յատուկ բնութագրերը ի յայտ բերելէ ետք, վերլուծական, բաղդատական և լսողական միջոցներով, մեր գործը շարունակեցինք պատրաստելով «*Ճայնագրեալ Շարականոց Ըստ Զմմառու Վանքին Աւանդութեան-Երուսական Նօթագրութեամբ*» հաստատփոր ժողովածուն (հրատարակուած՝ Զմմառ-Լիբանան, 2007, 846 էջ):

Այս Շարականոցին ապաւինելով է որ այժմ Զմմառեան կղերականները կը կատարեն իրենց պաշտօներգութիւնը Զմմառու վանքին մէջ թէ ի սփիւռս աշխահի, և բնականաբար նաեւ Հայաստանի մէջ²²: Երկրորդ հատոր մը ևս պատրաստած ենք, Զմմառու աւանդական ծիսական անփոփոխ երգերու ամբողջական հաւաքածոյ մը, որ սակայն տպարան յանձնուած չէ ցարդ:

Գրականություն

1. Աբրահամ Պետրոս Ա. Արծիւեան Կաթողիկոսի համառօտ ինքնակենսագրութիւնը, Դիւան Զմմառու, թիւ 93:
2. Աթայան Ռ., Հայկական խազային նոտագրությունը, Երևան, 1959:
3. Աթանասեան Խ., Աբրահամ Պետրոս Ա. Կաթողիկոսը, Պէյրութ, 1959:
4. Աղեքսանդրեան Ա., Համառօտ պատմութիւն Կիլիկիոյ տասներկու Կաթողիկոսներու, Վենետիկ, 1906:
5. Անտոնեան Դիւան (ի Զմմառ), արկղ Դ:
6. Աստուածատուրեան Միքայէլ Եպիսկոպոս՝ Ընդարձակ վարք և պատմութիւն Աբրահամ Կաթողիկոսի, 1820, Դիւան Զմմառու, թիւ 207:
7. Գաստուն Ա., Զեկուցում հայկական երաժշտական արվեստի պատմության մասին, ԿՈՄԻՏԱՍԱԿԱՆ 2, Երևան, 1981, էջ 261-262:
8. Դիւան Զմմառու, արկղ Ա:
9. Երգեցողութիւնք Ժամերգութեան, Աւանդական Եղանակներ Ք.Լ. Դպրոցի որ ի Հռոմ, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1964:

²² Հասցէ. Հայ Կաթողիկէ Ժողովրդապետության Կենտրոն, Երեւան, Քանաքեռ, Թբիլիսեան մայրուղի, 1/3:

10. Ձմմառու Ձեռագրատուն, թիւ 33:
11. Թերզեան Մեսրոպ վ. Le Patriarcat de Cilicie et les Arméniens Catholiques (1740-1812), Dissertatio ad lauream in Facultate Iuris Canonici, Pontificiae Universitatis Gregoriana, Beyrouth, Bzommar, 1955:
12. Թերզեան Մ. Եպս., L'Institut Patriarcal de Bzommar (յետ մահու), Պէյրուֆ, 1983:
13. Թէքէեան Վարդան վ., Համառոտ կենսագրութիւն Աբրահամ Պետրոս Ա. Կաթողիկոսի, «Յուշամատեան Ձմմառու Տիրամօր Վանքին հիմնարկութեան, 250-ամեակ», Լիբանան, 2001, Բ. Մաս:
14. Կոստեան Անդրանիկ Վ., Ձմմառու վանքին Մեծատները, Զուարթնոց (Ձմմառու վանքի պարբերաբերթ), 14, 1993:
15. Կոստեան Անդրանիկ Վ., Ծիսական հարցեր հայ կաթողիկէ առաջին պատրիարքներու ատեն, Զուարթնոց, 15, 1994:
16. Մոմճեան Միքայէլ Վարդապետ, Ուսումնասիրութիւն նուիրուած Աբրահամ Պետրոս Ա. Արծիւեան Կաթողիկոսի ծննդեան 300-ամեակին, Պէյրուֆ, 1979:
17. Ներսէսեան Գրիգոր վ. (կոչեցեալ՝ Նեփոտ, Արծիւեանի զարմիկը), Յուշեր, Ձմմառու ձեռագրատուն, Քրէյմի Անտոնեաններու Դիւան, Արկղ 21, թիւ 1:
18. Շարականք և Մեղեղիք, Լեւոնեան Վարժարան, Հռոմ, 1964:
19. Շարականք ըստ Լեւոնեան Վարժարանի աւանդութեան, հինգ հատորներ, 1973:
20. Սեթեան Ներսէս Վ., Յուշամատեան Ք. Լեւոնեան Հայ Վարժարանի 1883-1958, Ս. Ղազար-Վենետիկ, 1958, Դիւան Լեւոնեան վարժարանի, թիւ 148:
21. Տնտեսեան Ե., Նկարագիր երգոց Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ, «Պատմական ակնարկութիւն մը եկեղեցական եղանակաց վերայ», Բ-տպ., Պոլիս, 1933, էջ 177, տողատակի նշում:
22. Ֆրէյիա Ա., Բառարան լիբանանեան քաղաքներու և գիւղերու (արաբերէն), Բ. տպ., Պէյրուֆ, 1972:
23. Echo Catholique (Կաթողիկէ Արձագանգ), Փարիզ, Գ. տարի:
24. Raphael P. Le rôle des Maronites dans le retour des Eglises d'Orient, Beyrouth, 1935.

References

1. Abraham Petros A. Arc'iwean Kat'oghikosi hamar'o't inqnakensagrut'uny', Divan Zmmar'u, t'iv 93.
2. At'ayan R', Haykakan xazayin notagrut'yiny', Erevan, 1959.
3. At'anasean X., Abraham Petros A. Kat'oghikosi', Pe'yurut', 1959.
4. Agheqsandean A., Hamar'o't patmut'yun Kilikioy tasnerkov Kat'oghikosnerov, Venetik, 1906.
5. Antonean Divan (i Zmmar'), arkg h D.
6. Astuac'aturean Miqaye'l Episkopos' Y'ndard'ak varq ev patmut'yun Abraham Kat'oghikosi, 1820, Divan Zmmar'u, t'iv 207.
7. Gastue A., Zekucum haykakan erajhshtakan arvesti patmut'yan masin, KOMITA-SAKAN 2, Erevan, 1981, e'j 262-262.
8. Divan Zmmar'u, arkg h A.
9. Ergecoghut'yunq Jhamergut'ean, Avandakan Eghanakner Q.L. Dproci or i Hr'om, Venetik, S. Ghazar, 1964.
10. Zmmar'u D'er'agratun, t'iv 33.
11. Terzean Mesrop v. Le Patriarcat de Cilicie et les Arméniens Catholiques (1740-1812), Dissertatio ad lauream in Facultate Iuris Canonici, Pontificiae Universitatis Gregoriana, Beyrouth, Bzommar, 1955.

12. T'erzean M. Eps., L'Institut Patriarcal de Bzommar (yet mahu), Pe'yrut', 1983.
13. T'e'qe'ean Vardan v., Hamar'o't kensagrut'yun Abraham Petros A. Kat'oghikosi, «Yushamatean Zmmar'u Tiramo'r Vanqin himnarkut'ean, 250-ameak», Libanan, 2001, B. Mas.
14. Kr'anean Andranik V., Zmmar'u vanqin Mec'avornery', Zvart'noc (Zmmar'u vanqi parberat'ert'), 14, 1993.
15. Kr'anean Andranik V., C'isakan harcer hay kat'oghike' ar'ajin patriarchneru aten, Zvart'noc, 15, 1994.
16. Momtwean Miqaye'l Vardapet, Usumnasirut'yun nvirovac' Abraham Petros A. Arc'ivean Kat'oghikosi c'nndean 300-ameakin, Pe'yrut', 1979.
17. Nerse'sean Grigor v. (kocheceal' Nep'ot, Arc'iveani zarmiky'), Yusher, Zmmar'u d'er'agratun, Qre'ymi Antoneanneru Divan, Arkgh 21, t'iv 1.
18. Sharakanq ev Meghediq, Levonean Varjharan, Hr'om, 1964.
19. Sharakanq y'st Levonean Varjharani avandut'ean, hing hatorner, 1973.
20. Set'ean Nerse's V., Yushamatean Q. Levonean Hay Varjharani 1883-1958, S. Ghazar-Venetik, 1958, Divan Levonean varjharani, t'iv 148.
21. Tntesean E., Nkaragir ergoc Hayastaneayc S. Ekeghecvoy, «Patmakan aknarkut'yun my' ekeghejakan eghanakac veray», B-tp., Polis, 1933, e'j 177, toghataki nshum.
22. Fre'yha A., Bar'aran libananean qaghaqneru ev giugheru (arabere'n), B. tp., Pe'yrut', 1972.
23. Echo Catholique (Kat'oghike' Ard'agang), P'ariz, G. tari.
24. Raphael P. Le rôle des Maronites dans le retour des Eglises d'Orient, Beyrouth, 1935.

РАЗНОВИДНОСТЬ ЛИТУРГИЧЕСКОГО РАСПЕВА МОНАСТЫРЯ БЗОММАР

ЭДВАРД ТОРИКЯН* (Ливан, Бейрут)

Для цитирования: Торикян, Эдвард: «Разновидность литургического распева монастыря Бзоммар». *Искусствоведческий журнал*, N 1 (2022): 101-115. DOI: 10.54503/2579-2830-2022.1(7)-101

Армянский литургический распев монастыря Бзоммар, перенятый из Сиса, на протяжении более чем трех веков был распространен в Ливане, в ничем не примечательном сельском уголке, вдали от Армении, Константинополя, армянского Иерусалима и Венеции. Бзоммарское духовенство не было знакомо с «современными» теориями армянских богослужебных песнопений XIX и XX веков, особенно с записью Н. Ташчяна гимнов в новоармянской системе нотации, что могло бы изменить подлинность передачи их традиции. Следовательно, варианты литургических песен монастыря Бзоммар могут быть причислены

* Заведующий музыкальной кафедрой факультета искусства, науки, музыки Ливанского университета Св. Духа, доктор музыкологии, профессор, участник международных конференций по арабской музыке, художественный руководитель и дирижер капеллы «Крунк» армянского католического патриархата. edouardtorokian@usek.edu.lb и edytoriguian@yahoo.fr, статья представлена 02.03.2022, рецензирована 20.04.2022, принята к публикации 20.05.2022.

к уникальным образцам шараканов Киликии, которые сохранились благодаря устной традиции, что указывает на их большую достоверность.

В статье представлены основные этапы исторического развития Бзоммарского распева, а также их современное состояние и характерные особенности.

Ключевые слова: Абраам I Арцивян, Сис, монастырь Бзоммар, бзоммаряне, колледж Левонян, литургические песни, шараканы.

BZOMMAR MONASTERY'S VERSION OF THE ARMENIAN LITURGICAL CHANT

EDWARD TORIKIAN* (Lebanon, Beirut)

For citation: Torikian, Edward. "Bzommar Monastery's version of the Armenian liturgical chant", *Journal of Art Studies*, N 1 (2022): 101-115. DOI: 10.54503/2579-2830-2022.1(7)-101

The version of Armenian liturgical chant of the Bzommar monastery, imported from Sis, was sheltered and protected in Lebanon, an Arab country, at the corner of a humble village, quite far away from Armenia, Constantinople, the Armenian Jerusalem and Venice for more than three centuries. The Bzommarian clergy were completely unaware of the 19th and 20th centuries "modern" theories of the Armenian liturgical chant existence, especially of N. Tashjian's recording of the hymns with the new Armenian system of notation, that could have been altered the authenticity of the transmission of their tradition. Therefore, the Bzommarian version deserves to be considered one of the rare and attractive legacies and specimens of the "neglected" hymn tradition of Cilicia. This tradition was mostly orally preserved and transmitted, and it is a community tradition, rather than individual's interpretation, which makes it more reliable.

Here we are presenting the main stages of the Bzommarian's version historical course: its establishment, its transmission modes and circumstances, its current *status quo* and finally a brief inventory of its characteristic features.

Key words: Abraham I Ardzivian, Sis, the monastery of Bzommar, Bzommarians, the Antonine Armenians, the P. Leonine College, hymn chant.

* Head of Higher and Specialized Music Education programs in the School of Music & Performing Arts Faculty of Arts & Sciences, Holy Spirit University of Kaslik-Lebanon, Polyphonic arranger of Arabic and Syriac music, Arabic Music International conferences' Lecturer, Armenian Catholic Patriarchate Groong Choir's Artistic Director (1992-2016), Doctor of Arts, Associate Professor, edouardtorokian@usek.edu.lb & edytoriguian@yahoo.fr. The article was submitted on 02.03.2022, reviewed on 20.04.2022, accepted for publication on 20.05.2022.